

УДК 341.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.94>

ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Царенко О.М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9759-1024>

Тична Б.М.,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу організації представництва в судах та аналізу судової практики
Департаменту юридичного забезпечення Міністерства оборони України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3948-4570>

Федчук Т.Ю.,

старший лейтенант юстиції,
науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва ЦВСД,
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6821-1969>

Царенко О.М., Тична Б.М., Федчук Т.Ю. Порухення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії.

У статті розглядаються питання невідомості норм міжнародного гуманітарного права під час сучасних збройних конфліктів, зміст окремих норм Женевських конвенцій з метою вдосконалення міжнародно-правового регулювання статусу жертв збройних конфліктів. Проведено аналіз міжнародно-правових актів, національних актів, прийнятих в Україні після введення воєнного стану в Україні, які спрямовані на вдосконалення статусу постраждалих від збройного конфлікту. Пропонується прийняти конвенційні норми міжнародного гуманітарного права в частині регулювання обмінів військовополоненими.

Аналізуються існуючі визначення, які позначають окремі вразливі категорії цивільного населення під час збройного конфлікту, у взаємозв'язку з дефініцією «непрямі жертви збройного конфлікту». Пропозиції щодо створення координаційного органу, який би опікувався питаннями «непрямих жертв збройного конфлікту», розробки дієвого механізму компенсації за знищене або пошкоджене майно під час збройної агресії та визначення правового статусу осіб, які позбавлені або мають часткове обмеження особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Робиться висновок, що норми міжнародного гуманітарного права потребують оновлення та доопрацювання задля забезпечення їх дотримання та виконання усіма

суб'єктами міжнародного права у майбутньому, з урахуванням сучасних методів та способів ведення війни та змін, що відбуваються у світовому та європейському безпековому середовищі. Наразі у міжнародному та національному законодавстві відсутнє чітке визначення - кого слід вважати особами, постраждалими від збройної агресії. Відповідно до цього, потребують перегляду і конвенційні норми міжнародного гуманітарного права щодо обміну військовополоненими. Потребують удосконалення існуючі механізми забезпечення дотримання цих норм з метою зменшення страждань некомбатантів – осіб, що не приймають безпосередньої участі у збройному конфлікті.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародний збройний конфлікт, військовополонені, цивільне населення, жертви збройного конфлікту, непрямі жертви збройного конфлікту, постраждалі від збройної агресії, військова агресія.

Tsarenko O., Tichna B., Fedchuk T. Violation of the standards of international humanitarian law in the conditions of russian armed aggression.

The article addresses the issue of the ineffectiveness of norms of international humanitarian law during modern armed conflicts, the content of certain norms of the Geneva Conventions with the aim of improving the international legal regulation of the status of victims of armed conflicts.

An analysis of international legal acts and national acts adopted in Ukraine after the introduction of martial law in Ukraine, which are aimed at improving the status of victims of the armed conflict, has been carried out. Attention is drawn to the fact that the russian-Ukrainian war qualifies as an international armed conflict, in which, in accordance with the norms of international humanitarian law, the combatants are given the status of prisoners of war. At the same time, russia grants them the status of "persons opposing a special military operation" without guaranteeing the protection of the rights of prisoners of war, does not distinguish the status of civilians in an armed conflict, which is a significant violation of the norms of international humanitarian law. It is proposed to adopt the conventional norms of international humanitarian law in terms of regulating the exchange of prisoners of war.

Different definitions that denote certain vulnerable categories of the civilian population during an armed conflict are analyzed in relation to the definition of "indirect victims of an armed conflict". Proposals for the creation of a coordinating body that would take care of the issues of indirect victims of the armed conflict, the development of an effective compensation mechanism for destroyed or damaged property during armed aggression, and the determination of the legal status of persons who have been deprived of personal freedom as a result of armed aggression against Ukraine are supported. Today, international and national legislation is clear on the appointment - who should be taken into account by the persons who suffered in the wake of the violent aggression. It is concluded that the norms of international humanitarian law need to be updated and revised for their future observance and implementation by all subjects of international law.

Key words: international humanitarian law, international armed conflict, prisoners of war, civilian population, victims of armed conflict, indirect victims of armed conflict, victims of armed aggression, military aggression.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яку військові експерти називають «гібридною», у порівнянні з наймасштабнішою війною двадцятого сторіччя - Другою Світовою війною, характеризується змішуванням воєнних методів ведення війни, поєднанням економічних та екологічних засобів впливу з використанням інформаційного простору як методу ведення війни. Водночас міжнародне гуманітарне право не втратило своєї значущості, не стало анахронізмом, оскільки будь-який збройний конфлікт спричиняє страждання людям і міжнародне гуманітарне право має на меті їх мінімізувати. Існуючі норми міжнародного гуманітарного права дозволяють говорити про наявні злочинні діяння, а також про системну політику окремих суб'єктів міжнародного права

ігнорування дії міжнародного гуманітарного права. Отож, постає проблема – яким чином досягти ефективності дії міжнародного гуманітарного права. Проблема недотримання норм міжнародного гуманітарного права породжує необхідність дієвого впливу на сторону міжнародного збройного конфлікту (із застосуванням санкційного, політичного чи інших видів тиску).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомий внесок у дослідження сучасної еволюції міжнародного гуманітарного права зробили О.О. Войтенко, М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, О.В. Сенаторова, Н.В. Хендель та ін. Окремі питання статусу осіб у міжнародному гуманітарному праві досліджували такі вчені як В. Репецький, В. Малига, Д.С. Щоголев. Комплексно розкрито зміст основних понять та категорій осіб, поява яких пов'язана з таким особливим періодом, як збройний конфлікт, у працях К.В. Громовенко, М.В. Грушко, К.В. Мануїлова, А.О. Кориневича У 2022-2023 роках питання порушення міжнародного гуманітарного права були предметом висвітлення Ю.Ю. Бобрової, Н.М. Лазаревої та ін.

Мета статті полягає у виявленні та висвітленні прогалин сучасного міжнародного гуманітарного права щодо захисту окремих категорій осіб під час збройного конфлікту, а також аналізі національного законодавства щодо захисту прав людини. Основними дослідницькими завданнями є: охарактеризувати недотримання росією статусу українських військовополонених та затриманих цивільних осіб під час збройного конфлікту; проведення аналізу міжнародних норм про захист жертв збройного конфлікту та національних норм про постраждалих осіб під час збройної агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародне гуманітарне право примушує держави до належної поведінки. Оскільки нормативно-правові акти міжнародного гуманітарного права є дещо застарілими, це унеможлиблює регулювання сучасних збройних конфліктів. Недієвість норм міжнародного гуманітарного права створює складності для притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Важливо підкреслити невизначеність становища держави, яка не застосовує норми міжнародного права. У зв'язку з цим вбачаємо необхідним напрацьовувати нові норми міжнародного гуманітарного права, які б, з дотриманням принципів міжнародного права, забезпечили ефективний вплив на державу-порушницю у збройному конфлікті.

російсько-український збройний конфлікт яскраво підкреслив недієвість міжнародного механізму впливу на росію, яка вийшла із усіх міжнародних організацій, де не може чинити прямий вплив та тиск. Окрім того, росія або денонсувала міжнародно-правові договори, що передбачають

обов'язкове дотримання захисту прав людини під час війни, або грубо порушуючи основну суть та принципи норм міжнародного гуманітарного права, виправдовує власні злочинні діяння під час збройного конфлікту. Україна ж, навпаки, всіма своїми діями намагається довести вірність принципам, нормам та звичаям міжнародного гуманітарного права та забезпечити їх дотримання.

Для України, як країни, що бореться зі збройною агресією російської федерації, важливими є підтримка міжнародних партнерів та дієвість міжнародно-правових механізмів притягнення до кримінальної відповідальності осіб винних у вчиненні воєнних злочинів. У цьому зв'язку актуалізуються координовані підходи у вирішенні питань пов'язаних із жертвами збройного конфлікту.

Термін «жертви збройного конфлікту» почав використовуватися у міжнародному гуманітарному праві з прийняттям так званого права Женеви. Відповідно до Женевських конвенцій окремі категорії осіб перебувають під особливим захистом міжнародного гуманітарного права. До таких категорій осіб відносяться: медичний персонал (Женевська конвенція I [1]), духовний персонал (Женевська конвенція II [2]), військовополонені (Женевська конвенція III [3]), цивільне населення (Женевська конвенція IV [4]), а також будь-яка затримана особа (Додатковий протокол I [5]). Особливо чітко право Женеви відокремлює гарантії правового статусу військовополонених та цивільного населення.

Термін «жертви збройного конфлікту» у Енциклопедії сучасної України пояснюється у широкому розумінні як загиблі, поранені, депортовані та інтерновані, біженці та евакуйовані [6]. В цілому, це особи, які не беруть або припинили брати участь у збройному конфлікті.

Повномасштабна агресія росії проти України характеризується великою кількістю таких постраждалих осіб. Проте спеціальної адміністративної процедури набуття статусу військовополоненого у міжнародному гуманітарному праві не передбачено. Це ситуація правової невизначеності, яка спричиняє свавілля держави-порушниці.

російсько-українська війна, що почалась у 2014 році, не усіма суб'єктами міжнародного права одразу кваліфікувалась як міжнародний збройний конфлікт. Тоді необхідні були докази ефективного контролю з боку росії за організованими збройними формуваннями на Сході України, оскільки до 2022 року війна в Україні мала гібридну природу, збройний конфлікт був опосередкований, війна здійснювалася не від імені росії. Зараз зобов'язання норм міжнародного гуманітарного права росія використовує на свій власний розсуд та кваліфікує її також не як збройний конфлікт. Введено прямі законодавчі заборони щодо вживання терміну «війна». Проте сучасний етап війни носить відкритий характер, на відміну від

першопочаткового етапу збройного конфлікту, що почався 20 лютого 2014 року, характеризується театром воєнних дій у кількох державах, а тому має всі ознаки міжнародного збройного конфлікту.

росія не визнає міжнародного збройного конфлікту з Україною, вважає його спеціальною воєнною операцією. Через це українських військовополонених називає «особами, які протидіють спеціальній воєнній операції», не поширюючи на них гарантії правового статусу військовополонених. Окрім того, у випадках затримання цивільних осіб на окупованих територіях чи під час воєнних дій, їх також вважає «особами, які протидіють спеціальній воєнній операції». Таке зрівняння у правовому статусі протирічить нормам міжнародного гуманітарного права.

Особливо гнітючим є сам факт наявності військовополонених у двадцять першому столітті та масштаби цього явища. Гарантії прав українських військовополонених в порушення III ЖК не дотримуються російською федерацією. росія заперечує статус військовополонених, оскільки вона не визнає їхнього статусу комбатантів. Російська федерація не створила Національне довідкове бюро у справах військовополонених, утаємничує інформацію про військовополонених, їх місцезнаходження, їх правовий статус та стан здоров'я. Не дотримуються російською федерацією похідні права військовополонених, до прикладу, право військовополоненого на комунікацію, отримання посилок та передач (кореспонденція передається через представників Червоного Хреста, які не знають місця знаходження військовополонених та не володіють інформацією про їх становище). Військовополонені утримуються у жахливих умовах, без медичного обслуговування, належного харчування. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права вони мають розташовуватися в таборах із умовами наближеними до утримання військовослужбовців регулярних сил противника.

Привілей законного комбатанта полягає у тому, що він не може притягуватися до кримінальної відповідальності за участь у збройному конфлікті, проте може переслідуватися за вчинення воєнних злочинів із збереженням статусу військовополоненого. Як правило, військовополонені перебувають у місцях позбавлення волі, щоправда, злочинці від них утримуються відокремлено. Щодо українських військовополонених у російській федерації відкриті кримінальні справи, але незалежним адвокатам не надається право здійснювати правовий захист наших українських військовополонених. Міжнародне гуманітарне право не передбачає конвенційних норм щодо обміну військовополоненими, що також є прогалиною в праві та базується тільки на міжнародно-договірній практиці.

Існує проблема із затриманими на окупованих територіях цивільними особами – громадя-

нами України. Вони за нормами міжнародного гуманітарного права не є комбатантами, але, за фактом, перебувають у полоні. Російська федерація не розголошує інформацію про їх місце перебування, надає неправдиву інформацію про них, немає комунікації з цими особами, адже їх називають в офіційних документах як особи, що протидіють спеціальній військовій операції. За цією ознакою російська федерація вважає цих цивільних осіб (некомбатантів) такими ж, як і військовослужбовці в полоні. Тобто, в порушення норм міжнародного гуманітарного права, росія не відокремлює два правових статуси осіб – цивільних осіб (IV ЖК) та військовополонених (III ЖК), а вважає їх такими що рівноцінні. Слід пам'ятати, що військовополоненого держава може утримувати в умовах несвободи невизначений час аж до завершення збройного конфлікту, а цивільну особу зобов'язана звільнити як тільки зникає необхідність її затримання. Цивільні особи України мали б бути уже звільнені, проте вони і досі в неволі. Отже, збройний конфлікт в Україні викрив невідповідність сучасного правового режиму українських полонених із кваліфікацією їхнього статусу у III ЖК. Росія свідомо заперечує норми Женевських конвенцій, проте інституту відповідальності за невиконання державою зобов'язань Женевських конвенцій не передбачено. Єдиним винятком можна вважати норми Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1977 року про створення Міжнародної комісії щодо встановлення фактів порушень (The International Humanitarian Fact-finding Commission) [7]. Проте такі факти не можуть бути оприлюднені без згоди сторін збройного конфлікту, тому цей механізм впливу на державу-порушницю мало дієвий.

Женевські конвенції в переважній більшості орієнтовані на врегулювання статусу комбатантів. Виклики, обумовлені широкомасштабною агресією російської федерації в Україні, пов'язані з масовою загибеллю цивільного населення, велика кількість громадян України піддавалась численним тортурам та знущанням з боку російської армії на територіях, які перебували під окупацією. Постраждалі особи відчули фізичні, моральні, матеріальні наслідки війни. Жертви збройного конфлікту перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, а так само повинні бути максимально захищеними у межах державної політики України щодо підтримки людей, які постраждали від війни. Тому первинним є питання забезпечення справедливості і притягнення до відповідальності за скоєння на території України воєнних злочинів російськими військовими та російським керівництвом.

Масові порушення прав цивільних осіб на окупованих територіях чи під час бойових дій свідчать про прогалини міжнародно-правового регулювання їхнього статусу. Так, IV Женевська кон-

венція згадує поранених, хворих, осіб похилого віку, дітей до 15-ти років, вагітних жінок та матерів з дітьми до семи років як цивільне населення, якому гарантується захист від наслідків війни (стаття 14), а також особливий захист інвалідів, вбитих та поранених (стаття 16).

У сучасному світі вживається термін «уразливі особи» чи «маломобільні особи», який включає в себе: осіб з інвалідністю, вагітних жінок, осіб, що супроводжують маленьких дітей, літніх осіб, осіб з тимчасовими функціональними порушеннями та інші. У цілому такі особи, навіть за умов перебування не у місцях ведення бойових дій чи на окупованій території, опосередковано стають «непрямими жертвами збройного конфлікту», оскільки в умовах збройного конфлікту у них, до прикладу, відсутня медична допомога. Серед таких осіб вирізняються онкологічні пацієнти (які не отримують ліки, променеви терапію, оперативне втручання та ін.), інфекційні пацієнти (туберкульоз, СНІД), паліативні пацієнти, пацієнти з розладами психіатричного здоров'я, хворі діти. Саме такі цивільні особи під час збройного конфлікту є найбільш незахищеними категоріями осіб. Щодо погіршення їхнього здоров'я не ведеться фіксація таких фактів у взаємозв'язку з першопричиною – веденням росією бойових дій на території України. Тому слушними видаються ідеї створення координаційного органу, який би опікувався питаннями непрямих жертв збройного конфлікту.

Так само гостро постає питання компенсації особам, чиї права були порушені внаслідок збройної агресії. Нажаль, міжнародне та національне законодавство не надає чіткого пояснення - кого відносити до осіб, які є постраждалими від збройної агресії. Від 2014 року з'явилася велика кількість постраждалих, вбитих, поранених, тих, у кого зруйноване чи пошкоджене майно. До таких осіб також відносяться військовополонені та зниклі безвісти. Проте відсутність комплексного підходу до розуміння терміну «жертви збройного конфлікту», «постраждалі внаслідок збройної агресії» у національному законодавстві України зумовлює пошуки оптимальної моделі надання підтримки таким особам. Починаючи з 2014 року було передбачено особливий механізм компенсації за зруйноване майно, який стосувався громадян Луганської та Донецької областей. Проте, після повномасштабного вторгнення 2022 року він не забезпечував відшкодування завданих збитків через великий обсяг руйнувань. У зв'язку з чим у 2023 році уряд напрацював інший підхід до надання компенсації за втрачене майно під час збройної агресії. В Україні було прийнято закон, який визначає основи соціального і правового захисту осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, а також членів їхніх сімей [8]. Поки що тривають процедурні етапи створен-

ня єдиного реєстру таких осіб, проблематичним є те, що їх рідні та близькі не можуть отримувати медичну, психологічну, правову допомогу, санаторно-курортне лікування та інші види соціальних гарантій. Такі кроки України у напрямку вдосконалення норм національного законодавства з метою забезпечення захисту жертв збройного конфлікту є надзвичайно важливими та необхідними в умовах воєнного стану.

Висновки. Збройна агресія росії проти України продемонструвала крихкість міжнародного гуманітарного права. Женевські конвенції не дотримуються через відсутність механізму контролю дотримання їх норм, реакція світової спільноти на порушення норм міжнародного гуманітарного права слабка. Сьогодні міжнародне гуманітарне право перебуває на стадії, коли його норми потребують оновлення та доопрацювання задля майбутнього їх дотримання та виконання усіма суб'єктами міжнародного права. В умовах російської збройної агресії та повномасштабного вторгнення на територію України особливо гостро відчувається брак таких норм міжнародного гуманітарного права, які б забезпечували реалізацію міжнародного примусу до держави-агресора (держави-порушниці).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (Женевська конвенція I 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
2. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 року (Женевська конвенція II 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text.
3. Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року (Женевська конвенція III 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (Женевська конвенція IV 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 21 (Протокол I), 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
6. Грабовський С.І. Жертви війни. *Енциклопедія Сучасної України*: енциклопедія. Електронна версія. / ред.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. Т. 9. URL: <https://esu.com.ua/article-19082> (дата перегляду: 16.03.2023).
7. The International Humanitarian Fact-finding Commission. URL: <http://www.ihffc.org> (дата перегляду: 16.03.2023).
8. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей. *Закон України* від 26 січня 2022 року № 2010-IX.